

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ЧИННИКИ Й ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

Юрій Шайгородський,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Висвітлюються особливості сучасного етапу дослідження процесів формування громадянського суспільства. Акцентується увага на проблемах кризи суспільного розвитку, що викликана суперечностями в системах „природа–людина”, „людина–суспільство”, „суспільство–держава”. Виокремлено чинники, вплив яких, на думку автора, „гальмує” процес формування інститутів громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, демократія, інститути громадянського суспільства.

Highlights the features of the current phase of the study of the formation of a civil society. The attention is focused on the problems of social development crisis caused by contradictions in the system of „nature–man,” „man–society,” „society–state.” The factors which influence, in my opinion, „brake” the formation of civil society in Ukraine.

Keywords: civil society, the state, democracy, and civil society institutions.

Освещаются особенности современного этапа исследования процессов формирования гражданского общества. Акцентируется внимание на проблемах кризиса общественного развития, вызванного противоречиями в системах „природа–человек”, „человек–общество”, „общество–государство”. Выделены факторы, влияние которых, по мнению автора, „тормозит” процесс формирования институтов гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: *гражданское общество, государство, демократия, институты гражданского общества.*

В історію суспільного розвитку ХХІ століття увійде як час пошуку відповідей на виклики, що були закладені попередніми періодами цивілізаційного поступу. Нинішньою його характерною особливістю є всеохопна глобалізація політичних, фінансово-економічних, інформаційно-комунікаційних процесів. З одного боку, ці процеси є закономірними, з другого – вкрай суперечливими, такими, що створюють і посилюють соціальне напруження.

На цьому тлі виникли та поглиблюються кризи розвитку, викликані порушеннями в системах „природа–людина”, „людина–суспільство”, „суспільство–держава”. Для подолання перекосів науковцями пропонуються нові та модернізуються наявні моделі взаємодії в цих системах та між ними, практиками – здійснюється пошук ефективних форм та засобів їх збалансування.

Серед теоретично обґрунтованих напрямів подолання перекосів у системі суспільно-політичних відносин є й сучасна концепція громадянського суспільства. Ідеї громадянського суспільства, його становлення та розвитку особливої актуальності набули у країнах молодих демократій, зокрема й тих, що постали на теренах колишнього СРСР. Залучення ідей громадянського суспільства до вирішення проблем трансформаційних процесів, з одного боку, є об’єктивною потребою, з другого – породжує чимало суперечностей, зокрема інституційного характеру, та протиріч, викликаних специфікою сучасного етапу суспільного розвитку. Саме наявністю цих суперечностей та необхідністю пошуку шляхів їх подолання пояснюється пильна увага науковців до науково-практичних проблем громадянського суспільства, теоретичного дослідження його основ та пошуку ефективних шляхів практичної реалізації.

Історія розвитку ідей громадянського суспільства походить ще з Античності. Знаходить вона своє відображення у працях Платона, Аристотеля й Цицерона як уявлення про спільноту громадян одного полісу. Таке бачення ототожнювало державу і громадянське суспільство. Натомість, уже в працях Н. Макіавеллі громадянське суспільство протиставляється

державі. Остання „звинувачується” у прагненні домінування, підкорення всіх форм громадянського суспільства.

Із часу свого виникнення поняття і сутність „громадянського суспільства” вирізняються неоднозначністю уявлень, тлумачень і підходів. Д. Локк розглядав громадянське суспільство як форму державності, що має певний соціально-економічний і духовний зміст. У Т. Гоббса громадянське суспільство – це „союз індивідуальностей”, у якому його члени набувають високих людських якостей. Ж.-Ж. Руссо називав „громадянським” суспільство, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а не через представницькі інститути. Т. Пейн визначав його як сферу самореалізації приватних інтересів громадян. Г. Гегель відводив громадянському суспільству роль проміжної ланки між сім'єю та державою. К. Маркс визначав його як сукупність соціально-економічних відносин [1, с. 5-7].

Італійський мислитель А. Грамші вважав, що громадянське суспільство, як і держава, служить панівному класу у зміцненні його влади. Взаємовідносини держави і громадянського суспільства залежать від зрілості останнього: якщо громадянське суспільство розпливчате і примітивне, то держава є його „зовнішньою формою”. І лише в умовах зрілого громадянського суспільства його відносини з державою мають збалансований характер [2].

Неоднозначно тлумачать „громадянське суспільство” і сучасні суспільствознавці, зокрема й західні. Французький політолог Д. Кола відстоює погляд на громадянське суспільство як на синонім „політичного суспільства”, К. Поппер основною ознакою вважає його відкритість, Е. Коен – обмежує його сферою соціальних відносин. Американський політолог О. Енкарнасон вважає громадянським суспільством сукупність інститутів – систему організацій, створених індивідами для відстоювання своїх інтересів і цінностей. Ця система включає в себе і вільно створені за місцем проживання малочисельні організації громадян як асоціації, і ієрархічно організовані групи – загальнонаціональні спілки, етнічні асоціації тощо [3].

Широкого розповсюдження набув запропонований і розвинутий А. де Токвілем підхід до визначення суті і трактування громадянського суспільства як недержавної

сфери соціуму. А. де Токвіль виходив з того, що поділ між державою і громадянським суспільством є постійною характеристикою справді демократичного суспільства [4].

Підсумовуючи цей короткий огляд основних підходів, виокремимо домінуючі у різні часи й за різних умов. Громадянське суспільство трактувалося як:

- сукупність громадян (тотожність державі);
- опозиція державі;
- форма державності;
- форма безпосереднього і прямого впливу на державні інститути;
- ланка взаємовідносин з державою;
- сукупність соціально-економічних відносин;
- сфера політичних відносин;
- сфера соціальних відносин тощо.

Разом з тим зауважимо, що будь-які спроби визначення сутності громадянського суспільства, повертаються до гегелівського розмежування „громадянського суспільства” і „держави”.

Більшість сучасних досліджень фокусується на інституційній складовій функціонування громадянського суспільства. Всебічно аналізується діяльність і проблеми розвитку недержавних, некомерційних, добровільних організацій і об'єднань громадян, громадських рухів тощо. Вони стали предметом наукового пошуку в рамках теорій „масового суспільства”, „колективної поведінки” (Г. Лебон, Е. Фромм, Г. Блумер) тощо.

Виникнення у соціальних груп незадоволення своїм становищем, викликаного розбіжностями „ціннісних очікувань” (матеріальних благ і умов життя на які люди, за їх переконанням, заслуговують по справедливості) і „ціннісних можливостей” (наявних благ і умов), зумовлюють явище депривації й інституалізується у вигляді протестно-орієнтованих громадських рухів, організацій і груп. Інституційовані „деприваційні” прояви стають актуальним напрямом дослідження громадянського суспільства.

На нашу думку, в цьому контексті варто звернути увагу й на виникнення відносно нової тенденції – глобалізацію протестних настроїв під впливом, зокрема, інформаційно-комунікативних технологій. Прикладом таких процесів

може бути діяльність опозиційного руху „Захопи Волл-стрит”. До акції, що розпочалися 17 вересня 2011 року в Нью-Йорку з метою привернення суспільної уваги до „злочинів фінансової еліти” та необхідності структурних змін в економіці, протягом двох місяців приєднався майже весь світ. Тривалі масові заходи відбулися в тисячі міст 82 країн [5]. Загалом, зазначимо, що з появою міжнародних громадських організацій і рухів, розширенням сфер їх діяльності і реальних можливостей впливу на громадську думку, національні держави вимушені брати до уваги цей вплив, поступово втрачаючи певну монополію на формування ціннісних основ свідомості власних громадян.

Дослідження проблем громадянського суспільства в Україні передбачає виокремлення двох сув’язних площин – теоретичної і практичної. Посутньою для них ознакою є незавершеність і недосконалість. Узагальнюючи теоретичні підходи до цієї проблеми, вітчизняні науковці прагнуть створення найбільш адекватної моделі реалізації ідеї громадянського суспільства на наших теренах. Суспільна практика накопичує певний (і не завжди позитивний) досвід реалізації ідей громадянського суспільства (передусім – шляхом формування і діяльність його інститутів).

Надії, які були пов’язані з „відродженням” уваги до проблем громадянського суспільства, широке захоплення його ідеями, котрими були позначені й наукові дослідження вітчизняних суспільствознавців на рубежі ХХ-ХХІ ст., з часом змінилися песимістичнішими оцінками. Соціальна аномія, правовий нігілізм, корупція й усвідомлення несправедливості соціального порядку, депривація й недовіра до державних і соціальних інститутів похитнули уявлення про перспективи демократичного розвитку. На цьому тлі сприйняття розвитку громадянського суспільства як найважливішої ознаки незворотності демократичних змін багато в чому втрачають свою наукову й практичну привабливість. Під впливом низки обставин нинішні уявлення про громадянське суспільство дедалі більше набувають характеру декларацій та гасел.

Саме тому ґрунтовне і всебічне дослідження ідеї громадянського суспільства як наукової проблеми, пошук і реалізація шляхів практичного втілення комплексу

заходів, спрямованих на вкорінення в суспільстві цих ідей, створення та розбудову відповідних інститутів є нагальною необхідністю, умовою для подальшого демократичного розвитку. Такий підхід задекларовано й українським урядом. Сприяння розвитку громадянського суспільства визначено однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової і соціальної держави у „Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства”, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р. Урядовим документом передбачено налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства на умовах партнерства, взаємної зацікавленості в досягненні цілей, демократизації усіх сфер державного управління і суспільного життя, всебічного забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина [6].

Разом з тим, вкрай важливим є глибоке розуміння того, що за нинішніх умов громадянське суспільство є не самоціллю, а лише формою (а на глибоке переконання окремих дослідників – універсальною формою) реального переходу до демократії та реалізації її можливостей. Не випадково усі без винятку моделі переходу до демократії та демократизації суспільства передбачають певний комплекс суспільно-політичних змін, без яких демократизація як процес і результат – неможлива.

Водночас, варто зауважити, що ці моделі не можуть бути „лінійними”. Йдеться про складний період подолання існуючих протиріч шляхом кардинальних суспільних змін, шляхом усвідомлення, засвоєння й практичну реалізацію нових форм громадянської активності, залучення до безпосередньої (різнорівневої) участі в суспільно-політичних процесах для досягнення їх якісно нового стану. „Ступінь „перехідності”, – як зауважує М. Михальченко, – визначається рівнем суперечливості суспільних процесів, характером визрівання і розв’язання конфліктів, у тому числі серед суспільних рухів” [7, с. 22]. Вочевидь, динаміка змін у всіх сферах суспільного життя впливає на стан перехідних суспільств і на його переосмислення в масовій свідомості.

Разом з тим, до „універсальних” вимог успішного переходу до демократії дослідники відносять: утвердження чи розширення сфери приватної власності та формування ринкових відносин; створення середнього класу й умов для соціальної мобільності; інвестиції в освіту й розвиток науки; формування громадянського суспільства; гарантія прав людини і створення системи їх захисту; поділ політичної влади на законодавчу, виконавчу і судову, чітке розмежування їх повноважень; політичний плюралізм; розгалужена система вільної політичної комунікації [8, с. 83]. Отже, демократизація суспільства передбачає вирішення комплексу проблем політичного, соціального, економічного, культурного, просвітницького й освітнього характеру.

У контексті дослідження проблем формування і розвитку громадянського суспільства, виокремлюючи його як надзвичайно важливий чинник демократизації, вважаємо переконливою аргументацію на його користь, висловлену Л. Даймондом. Він зазначає, що громадянське суспільство слугує розвитку та поглибленню демократії багатьма шляхами: 1) забезпечує „основу для обмеження державної влади, отже для контролю держави з боку суспільства і для демократичних політичних інститутів як найбільш ефективних засобів прояву цього контролю”; 2) доповнює „роль політичних партій у стимуляції політичної участі, підвищенні політичної ефективності та якостей демократичних громадян та просування високої оцінки обов’язків так само, як і прав демократичного громадянства”; 3) стимулює демократичну освіту; 4) сприяє структуруванню численних каналів за межами політичної партії для артикуляції, агрегації та репрезентації інтересів; 5) уможливує перехід від клієнтизму до громадянства на локальному рівні; 6) генералізує широкий спектр інтересів, що перехрещуються і, тим самим пом’якшує принципову поляризацію політичних конфліктів; 7) залучає й тренує нових політичних лідерів; 8) сприяє дискутуванню та реформуванню існуючих демократичних інститутів та процедур; 9) поширює інформацію і, таким чином, надає можливість громадянам колективно представляти і захищати їхні інтереси та цінності; 10) забезпечує мобілізацію нової

інформації та розуміння процесів економічних реформ демократичних держав; 11) розвиває техніку пошуку компромісу та вирішення конфлікту та пропонує таку послугу; 12) зміцнює соціальні здобутки демократії; 13) розвиває у громадян повагу до держави та позитивну взаємодію з нею через посилення підзвітності, відповідальності, змістовності і ефективності, отже легітимності політичної системи [9, с. 239-250].

Українським і необхідним фактором становлення демократії визнає розвиток громадянського суспільства і переважна більшість українських дослідників. Загально визнаним вважається, що „громадянське суспільство характеризується виконанням таких функцій: самоорганізованого громадського механізму для виконання суспільних справ; протидія владним структурам, головного заборона проти можливих спроб узурпації влади; засоби соціалізації, що зменшує відчуженість індивідів та орієнтує їх на „суспільно корисні справи”; сприятливого суспільного середовища для поширення громадянської політичної культури і через неї – для зміцнення демократичного ладу, надання процесові демократизації незворотного характеру” [8, с. 410].

Зрозуміло, що для конкретизації механізмів розвитку громадянського суспільства в Україні не достатньо лише наголошення на його значущості для демократизації суспільства. Необхідним є визначення певних передумов-атрибутів. До найголовніших із них належать: „наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського життя і громадської думки; організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чий права захищені конституцією та законами; незалежні від держави добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні; зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва” [10, с. 380].

Очевидно, що розвиток громадянського суспільства в Україні передбачає не тільки і не стільки розбудову його інституційно-організаційних форм, скільки розробку

і реалізацію широкого комплексу заходів, спрямованих на формування і розвиток публічної сфери і публічної політики. Серед важливих умов також – суттєві зміни ціннісно-смыслових орієнтацій усіх громадян, формування громадянства як такого. Разом з тим, як вже зазначалося, частіше увага науковців, а передусім – практиків, зосереджується саме на його інституційно-організаційних формах.

За таких обставин, важливим на нашу думку, є визначення чинників, вплив яких „гальмує” процес формування інститутів громадянського суспільства в Україні. Серед них, напевно, можна виокремити такі.

По-перше. „Ментальна” і „суспільна” готовність до сприйняття ідей громадянського суспільства на теренах нашої країни поки що „ціннісно” не забезпечена. Тобто, вона ще не набула форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей і цінностей-засобів), не „віднайшла” свого місця в системі ціннісних орієнтацій. Безумовно, традиційні цінності за своїм змістом і спрямованістю є „ближчими” до цінностей громадянського суспільства. Разом з тим, процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом кількох десятиліть, у наших умовах відбувався вкрай складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився, і його незавершеність досить вдало використовується певними політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю.

По-друге. З одного боку, українське суспільство не має достатнього досвіду функціонування інститутів громадянського суспільства за нових умов, з другого (і в цьому полягає певна парадоксальність) – українське суспільство має чималий досвід функціонування формальних „інститутів громадянського суспільства” у вигляді всіляких „спілок”, „добровільних товариств”, „союзів” тощо. Негативне ставлення до більшості з них позначилося й на сприйнятті нових громадських формувань, на оцінці їх потенційних можливостей, відповідності суспільним інтересам, спроможності реально впливати на вирішення наявних проблем.

Третє. Діяльність низки міжнародних фондів, що розпочали роботу на території незалежної України, з часом дедалі більше набувала формальних ознак, поступово

перетворюючись у об'єднання досить обмеженого кола громадських організацій. Їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію певних проектів у рамках відповідних „грантів” і не завжди відповідала нагальним суспільним проблемам. Разом з тим, більшістю громадян ці формування сприймалась як своєрідний „зразок” громадянських інститутів нового типу і хиби у їх діяльності похитнули довіру до них – їхньої спроможності діяти ефективно та виключно в інтересах суспільства.

Наступний висновок пов'язаний із попереднім оціночним судженням. А саме – не сприяло, на наш погляд, процесу становлення інститутів громадянського суспільства й прагнення окремих політичних партій (через участь у заснуванні та сприяння діяльності різних громадських формувань: молодіжних організацій, фондів, об'єднань, „ініціатив” тощо), використати можливості й авторитет „позапартійних” громадських організацій для досягнення власних політичних цілей. Така „взаємодія”, як правило, посилювалася напередодні виборів і припинялася одночасно із завершенням чергової передвиборчої кампанії. З часом виборці усвідомили маніпулятивність цієї технології „залучення” й одним із критеріїв оцінки діяльності громадських формувань для них стала належність/відсутність партійного „забарвлення”.

І найсуттєвіше. Дедалі відчутнішою стає тенденція державного „підкорення” інститутів громадянського суспільства. Таке прагнення є цілком зрозумілим і логічним – інститути громадянського суспільства виконують роль своєрідної легітимації дій органів влади, пропонуючи для цього свої можливості зв'язків із громадськістю. Такі висновки підтверджуються й результатами нашого дослідження діяльності громадських рад, створених при центральних органах виконавчої влади [11].

Важливим кроком у подоланні низки суперечностей розвитку громадянського суспільства покликаний стати Указ Президента України від 24 березня 2012 року. Маючи за стратегічну мету створення сприятливих умов для подальшого розвитку в Україні громадянського суспільства, запровадження ефективного механізму взаємодії його інститутів з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування

на засадах партнерства і взаємної відповідальності, забезпечення здійснення та захисту прав і свобод людини і громадянина, Президент затвердив „Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні” та першочергові заходи щодо її реалізації [12].

Разом з тим, вкрай актуальною залишається проблема комплексності і системності дослідження ідеї громадянського суспільства, шляхів та форм її здійснення. Актуалізує проблему й необхідність поглиблення теоретичних та практичних аспектів формування громадянського суспільства в Україні, оптимізації функціонування його інститутів в сучасних умовах демократичного розвитку, визначення основних факторів, що його детермінують, шляхів оптимізації цього процесу в Україні.

1. Рудич Ф. М. Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан [та ін.] ; за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2006.– 412 с. 2. Грамши А. Партии, государство, общество / А. Грамши [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gramsci04.html. 3. Энкарнасьон О. Г. Миссионеры Токвиля. Пропаганда гражданского общества и поддержка демократии / О. Г. Энкарнасьон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.russ.ru/politics/meta/20010220_toc.html. 4. Токвиль А. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль : Пер. с франц. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с. 5. К акции протеста на Уолл-стрит подключился почти весь мир [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://infox.ru/authority/foreign/2011/10/15/K_akcii_protvesta_na.phtml. – Назва з титула екрану. 6. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80>. 7. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : ВФ „Відродження”, 2004. – 488 с. 8. Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / [авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; заг. ред. А. Колодій]. –

К. : Вид-во „Ай Бі”, 2002. – 684 с. **9.** Diamond L. *Developing Democracy. Toward Consolidation* / L. Diamond. – Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press, 1999. – P. 239-250. **10.** Політологія : підруч. для вищ. закл. освіти / [А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина] ; наук ред. А. Колодій. – К. : Ельга-Н, 2000. – 582 с. **11.** Влада і суспільство : діалог через громадські ради : монографія / Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. [та ін.] ; за заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. – К. : ПАЛИВОДА, 2011. – 148 с. **12.** Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації. Указ Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>